

**«6D041600- Өнертану» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған Карабалаева
Балнур Рахымбаевнаның «Қазақ кескіндемешілері
шығармашылығындағы ұлттық бірегейлік пен мифологиялық сана
(1980-2025жж.)» тақырыбындағы докторлық диссертация мәтініне
АҢДАТПА**

Диссертациялық жұмыс ұлттық бірегейлікті іздеудегі жоғалтқан мәдени-тарихи мұраны Қазақстанның заманауи суретшілерінің қайта түйсіну феноменін зерттеуге бағытталған.

Тақырып өткен ғасыр бойы бүкіл шығармашылық зиялы қауым үшін өзектілігін сақтап келді, алайда тек соңғы онжылдықта ғана бүкіл әлемдік кеңістіктегі тұрақсыздыққа байланысты айқын түрде күшейді. Империяның құлауынан кейін пайда болған хаос жағдайына бір кездері енгеннен кейін посткеңестік халықтар әлі де болса өзін-өзі айқындаудың күрделі жолынан өтуде.

Қазіргі уақыттағы ең басты себеп бұл көптеген елдердің ерікті немесе еріксіз түрде қатысып отырған кеңауқымды геосаяси дүмпулердің жалғасын табуы. Бір жағынан ғылыми-технологиядағы, әсіресе жасанды зият саласындағы жаңалықтар әлемдік болмыс жүйесін түбегейлі қайта құрастыруды талап етеді.

Осылайша қалыптасып жатқан әлем бейнесі уақыттың шындықтарын кезекті терең түйсіну мен ондағы өзінің **орнын** айқындауды қажет етеді. Мұндай жағдайда суретшінің мифологиялық санасы ұлттық бірегейлік идеяларына жүгіне отырып өзінің көркемдік құрылымдарын құруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында мифологиялық бейнелердің трансформациясы, олардың заманауи бейнелеу өнеріндегі рөлі және ұлттық мәдениеттегі маңыздылығы тереңірек талданады. Мифологиялық сана мен ұлттық бірегейліктің көркемдік репрезентациясы және олардың тарихи және фольклорлық жанрлардағы көрінісі қазақ бейнелеу өнерінің заманауи даму контекстінде зерттеледі.

Зерттеу қазақ қоғамындағы әлеуметтік және мәдени құрылымдар ретіндегі мифологиялық бейнелердің орны мен рөлін анықтауға, сондай-ақ ұлттық мәдениетті өнер арқылы сақтау мен жаңарту мәселелеріне жаңа көзқарасты ұсынуға бағытталған.

Зерттеу нәтижелері дәстүрлі қазақ мәдениетінің рухани құндылықтарын қайта қарауға және еліміздің мәдени дамуының қазіргі кеңістігіндегі олардың рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Мемлекеттік мәдени бағдарлама өзінің отыз бес жылдық тарихында этникалық қауымдастық идеяларын қалыптастырудың, қоғамның этникалық құрамының әртүрлілігі жағдайында әлеуметтік-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің жолдарын іздестіріп келді. Осы тұжырымдарда барша халықты біріктіруге қабілетті жаңа идеология іздеу ісіне қоғам да, билік те

мүдделі болды.

Қойылған мақсаттарды жүзеге асыруға «Рухани жаңғыру» мәдени бағдарламасы бағытталып, ол елдің мәдениеті мен өнері саласында ауқымды зерттеулер жүргізуге мүмкіндік берді. Қазіргі кезеңде Президент К.Ж. Тоқаев «Жаңа Қазақстанды қалыптастыру» бағдарламасы аясында, күн тәртібіне «Әртүрлі көзқарас – біртұтас ұлт» қағидатын енгізгендігі белгілі [1]. Ол ұлттық құндылықтарды дамыту мен жаңғыртудың ұлттық бірегейлікті нығайтудағы басты күшіміз екенін атап өтті.

Өз кезегінде суретшілер елді біртұтастыққа біріктіре алатын идеяны үнемі іздеуде. Алайда бұл жолда жаңа нарративтер қажет, әдетте адамның мифологиялық санасы осы жағдайда қазақстандық қоғамның қауымдастық пен бірлік идеясының тұжырымдарын құрастыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттің күрделі мыңжылдық тарихы бар бейнесін жасау, болашаққа бағытталған мемлекет бейнесін қалыптастыру, сонымен қатар өзінің бастауын және рухани құндылықтарын айқын сезіну басты міндеттердің бірі болып табылады. Осылайша диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстанның қазіргі даму тұжырымдарымен айқындалады. Елдің мәдени бағдарламаларында ұлттық идеология түйіндерін іздеуге, отарлық кезеңде жоғалған шынайы құндылықтарды қалпына келтіруге және бар әрі жаңадан ашылып отырған мұраны қайта пайымдауға деген қызығушылық айқын көрініс табуда. Мифологиялық құрылымдар жаңа тарихи реконструкция мен пайымдау аясында қазіргі заманғы суретшілердің шығармашылығында негіз қалаушы сипатқа ие болды.

Осы тұжырымдардан біз қазіргі заманғы кескіндемешілер өз санасында өткен тәжірибені және қазіргі уақыттың жаңа нарративтерін жиі трансформациялайтындығын көреміз. Белсенді түрде тарих, аңыздар мен ертегілерден туындайтын дәстүрлі қазақ мифологиялық дүниетанымы зерттеліп, интерпретациялануда, сондай-ақ олар соңғы жылдары көбіне фэнтези стилінде ұсынылуда. Тарихи сюжеттер негізінен белгілі фактілерге авторлық талдаулар мен қосымша ой-толғамдар түрінде беріледі.

Диссертацияда 1980-жылдардағы кеңестік кезеңнің соңындағы суретшілердің шығармашылығы қарастырылды. Дәл осы кезеңде дәстүрлі қазақ мәдениетінің терең қабаттарын іздеудің белсенді бағыты айқындалды. Одан кейінгі хронологиялық шеңбер 2025 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Мұндай кең ауқым өнер шеберлерінің ұлттық мұра тақырыбына тұрақты қызығушылығының нәтижесінде маңызды болып отыр.

Ғылыми айналымға жаңа тұжырымдар мен қорытындылар енгізілуі арқылы, Қазақстан өнертануында мұндай тақырып бұрын қарастырылмағандығын алға тартамыз.

Бұл тақырып алғаш рет Қазақстан өнертануының ғылыми айналымына кешенді түрде енгізіліп, мәдени трансформациялар тұжырымдарында өнердегі мифологиялық мотивтердің рөлін одан әрі зерттеуге негіз болып отыр.

Зерттеу нысаны:

1980-2025 жылдар аралығындағы кескіндемешілердің мифологиялық санасында көрініс тапқан тарихи, этникалық ұлттық сюжеттер, мотивтер мен

бейнелер.

Зерттеу пәні:

1980-2025 жылдардағы қазақ кескіндемешілерінің шығармаларында ұлттық мәдениетті қайта жаңғырту жолындағы тарих беттерін, мифологиясын және дәстүрлі халық мұрасын интерпретациялау ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты:

1980-2025 жылдардағы қазақ кескіндемешілерінің мифологиялық ойлау жүйесінде этникалық мәдени кодтардың репрезентациялық ерекшеліктерін айқындау, ұлттық бірегейлік концептін іздеу және қазіргі мәдени кеңістіктің тұтастығын қалпына келтіру жолдарын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

Жоғарыда көрсетілген мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай нақты міндеттер айқындалды:

- «Мифологиялық сана» және «ұлттық бірегейлік» ұғымдарын гуманитарлық салада әлемдік және отандық ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып талдау және теориялық тұрғыдан негіздеу;
- Суретшілер шығармашылығындағы мифологиялық ойлаудың негізгі қағидаларының көріністерін анықтау;
- 1980–2025 жылдардағы қазақ кескіндемешілерінің шығармашылығында мифологиялық сана мен ұлттық бірегейліктің репрезентациялық формаларын айқындап, архетиптік бейнелердің классификациясын ұсыну;
- Қазақ кескіндемесіндегі тарихи және фольклорлық жанрлардың мифологиялық парадигмаларын анықтап, олардың көркемдік қырларын талдау;
- Қазіргі қазақ кескіндемесінің даму контекстінде неомифологемаларды талдап, олардың негізгі бағыттарын сипаттау;
- Қазақстан қалаларын эстетикалық жаңарту және реновациялау үдерісіндегі заманауи мурал техникасында орындалған мифологиялық сюжеттердің бейнелену ерекшеліктерін зерттеу.

Тақырыптың зерттелу деңгейі:

Көптеген замандастардың түсінігінде миф пен мифологиялық ойлау әлі күнге дейін мәдениеттің алғашқы даму кезеңінің феномені ретінде қарастырылып келеді. Алайда тарихи болмыс тәжірибесі оның адамзат санасында терең тамыр жайғанын айғақтайды.

Гуманитарлық ғылымдар саласында (философия, социология, психология, мәдениет тарихы және т.б.) адам мифологиялық ойлауының әртүрлі қырларын зерттеуге көптеген белгілі авторлардың еңбектері арналған. Алдымен структуралық мектептің өкілдері, атап айтқанда К. Леви-Стросстың еңбектері, мәдениеттің бейсаналық психологиясы бойынша К. Юнгтің зерттеулері, мәдениет феноменін қарастырған Ю. Лотманның еңбектері, сондай-ақ өнер мифологиясына тікелей қатысты А. Лосев, Е. Мелетинский және басқа да ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. Сонымен бірге біздің назарымыз, әрине көркем мәдениет пен модернизм өнеріне арналған зерттеулерге шоғырланады, себебі дәл осы бағыт отандық бейнелеу өнері

тарихының дамуымен тығыз байланысты.

Белгілі болғандай, XX ғасыр өнерінің жаһандық феномені ретінде модернизмнің қалыптасуы тек қана жарылыс сипатындағы бүлік пен барлығын түбегейлі жоққа шығару емес, ол адамзаттың бүкіл өткен тәжірибесін толық қайта пайымдау кезеңі болды. Дәл осы уақытта мифологиялық ойлау қағидалары дүниені архаикалық тұрғыдан түсінуге қайта оралу факторларының бірі ретінде көрініс тапты. А. Белозерова еңбегінде атап көрсетілгендей, XIX ғасырдың өзі мифті түсінудегі революциялық өзгерістермен ерекшеленеді, бұл оның адамзат мәдениеті тарихындағы бұрынғы орнынан өзгеше сипатқа ие болғанын айғақтайды. Автордың айтуынша: «Миф – бұл дүниені сипаттаудың ерекше тәсілі, ойлаудың ерекше түрі» [2,14].

Ғылыми білімнің мифологиялық негізі көптеген авторлар тарапынан қарастырылған. Мәселен, И. Ильиннің еңбегінде: «..дәуір ғалымдардың қолымен өзін-өзі түсіндіру мифін жасайды. Дәуір қаншалықты елеске толы, химериялық болса, миф соншалықты фантастикалық сипатқа ие болады» деп атап көрсетіледі [3,7]. В. Миронов болса: «Миф дүниетанымның ерекше түрі ретінде пайда болады, ол бүкіл адамзат мәдениетіне ықпал етіп қана қоймай, әлі де ықпалын жалғастыруда» деп тұжырымдайды [4,9].

Зерттеу тақырыбының тұжырымдарына XX ғасырдың соңындағы жарияланымдар айрықша ықпал етті. Е. Мелетинскийдің тұжырымында:

«Миф – мәдениет тарихындағы орталық феномендердің бірі әрі қоршаған шындық пен адам болмысын концептуалды етудің ең көне тәсілі. Миф – кез келген идеологияның бастапқы үлгісі, ол әдебиет, өнер, дін ғана емес, барлығының синкретикалық бесігі» деп көрсетілген [5,4]. Мұндай мысалдар тізімін жалғастыра беруге болады.

XXI ғасырдың басындағы ғылыми зерттеулер ішінде біздің жағдайымызда ерекше қызығушылық тудыратын еңбектердің бірі Н. Хреновтың редакциясымен жарық көрген «Миф и художественное сознание XX века» атты жинақ («Искусство и исторической динамике культуры» сериясы). XX ғасырды мифтің реабилитация дәуірі ретінде сипаттай отырып, Н. Хренов онда екі кезеңді бөліп көрсетеді. Оны: XX ғасырдың бірінші жартысы – ғайыптан миф жасаудың дәуірі, ал екінші жартысы – мифке рефлексия дәуірі деп бөледі [6,12].

Қазіргі қазақ мәдениетіне қатысты бұл факт әсіресе XX ғасырдағы орыс-кеңестік көркемдік тәжірибе аясында оның құрылымының қалыптасуымен сипатталады. Ол толығымен кеңестік тарихпен және кеңестік идеологиямен байланысты.

Сонымен қатар қазіргі гуманитарлық ғылыми салада кеңестік мемлекеттік идеологияның бастаулары мен құрылымдарына қатысты жеткілікті зерттеулер жүргізілген. Белгілі болғандай, қоғамның руханиятының діни негіздерінен бас тартылғанына қарамастан, оның мифологиялық құрылымы сақталып қалды.

Ұлттық бірегейлік пен мифологиялық сананың 1980–2025 жылдардағы қазақ суретшілерінің шығармашылығындағы көрінісі неғұрлым мұқият әрі

жан-жақты зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі болып табылады. Миф пен өнер арасындағы байланысты, мифтің қоғамдық санадағы орнын және оның әлеуметтік функцияларын қарастырған ғалымдардың еңбектері осы тақырыпқа тікелей қатысты.

Осылайша көптеген зерттеулер «мифологиялық сана» терминінің мазмұнын немесе оның пәндік саласын зерделеуге арналған.

Миф теориясы немесе семиотикалық мәселелерді қарастырған батыстық зерттеуші ғалымдар, этнографтар, тарихшылар, зерттеушілер: Мирча Элиада [7], Дж. Бирлайн [8], Л. Леви Брюль [9], А. Лосев [10], К. Леви Стросс [11], Э. Кассирер [12], Р. Барт [13], Э. Тайлор [14], К. Юнг [15], Е. Мелетенский [16], Б.Малиновский [17], К. Хюбнер [18], Н. Хренов [19], И. Тронский [20], А. Потебня [21], П. Гуревич [22], В. Шестаков [23], Н. Топоров [24], Ю. Лотман [25], Б. Успенский [26], Л. Абрамян [27], А. Байбурин [28], В. Вундт [29], Д. Кэмпбелл [30], М. Мюллер [31] және Дж. Фрэзер [32].

Ал, Қазақстандық зерттеуші ғалымдардан Ә.Қодар [33], Е. Турсынов [34], С. Қондыбай [35], С. Қасқабасов [36], Ғ.Ақпанбек [37], Т. Еңсегенұлы [38], А. Тойшанұлы [39], А. Наурызбаева [40], З. Наурызбаева [41], А. Рамазанова [42], т.б. сынды ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Бірегейлік ұғымын зерттеу барысында Ф. Фукуяма [43], Локк Дж [44], М. Орынбеков [45], А. Ержанова мен Б. Нұржанов [46], А. Айтымбетов [47] т.б. ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Бейнелеу өнеріндегі мифологиялық сюжеттер мен бірегейлік негіздерін зерттеуші өнертанушылар: С. Батракова [48], Е. Некрасова [49], А. Леонтьев [50], Б.Барманкулова [51], Х. Труспекова [52], Р. Ергалиева [53], Д. Шарипова [54], К. Мукажанова [55], А. Джадайбаев [56], С. Кобжанова [57], А. Юсупова [58], К. Ли [59], Е. Резникова [60], А.Асылбекова [61], К. Оразкулова [62] т.б. еңбектері зерттеуге негіз болды.

Осы тақырыпты әзірлеу үшін маңызды еңбектердің тағы бір тобы жалпы жүйелер теориясына арналған зерттеулер, әсіресе А. Раппапорт [63], С. Батракова [48], Е. Некрасова [49], А. Леонтьев [50], Б. Барманкулова [51], Х. Труспекова [52], Р. Ергалиева [53], Д. Шарипова [54], А. Юсупова, Е. [58] Резникова [60] т.б. еңбектері басты көрсеткіш бола алды.

Миф төңірегіндегі жекелей зерттеулер XVIII ғасырда Дж. Вико [64], Б.Малиновский [17] еңбектерінде қарасты болса, ал Э. Дюркгейм [65], Л. Леви Брюль [9] және басқалар мифті әлеуметтік психология контекстімен қатар зерттеді. З. Фрейд [66] пен К. Юнг сынды ғалымдар, «адамның жадында қалыптасқан архаикалық түсініктер мен архетиптер ерекше құбылыстар арқылы көрінеді» [15] деп тұжырымдаса, француз этнологы К. Леви-Стросс мифологиялық ойлаудың ерекше белгілерін атап, мифтің өлшеусіз трансформацияларға бейім екендігін көрсетеді [11]. Э. Кассирер «мифтік символизм бойынша айналадағы деректі заттар символдарға, таңбаларға айналу арқылы ғана біздің санамызға сіңеді, деректі заттар өздерінің деректілігінен айрылмай-ақ, басқа заттар мен құбылыстардың таңбасы бола алады» [12] деп мифологияның шешуі бар жұмбақ екендігін алға тартады. В. Вундте аталған ойды толықтыра келе, «мифтің жасампаздық қасиетін, оның

өміршеңдігін» [29] атай отырып, аталған тұжырымдарды толықтыра түседі.

А. Лосев символ мен дәстүрлі образға айналған заттар дәл мифтің өзін суреттейді десе [10], А. Потебня мифтің фольклордағы маңыздылығын тереңінен зерделейді [21]. Орыс өнертанушылары С. Батракова «Искусство и миф: из истории живописи XX века» атты еңбегінде XX ғасырдағы кескіндеме өнеріндегі архаикалық мифтің рөлі зерделенеді. Сонымен қатар, сол кезеңдегі кескіндемелік неоклассикалық тілдің және мифтік ойлаудың бір-бірімен тығыз байланыста екендігі қарастырылады [48]. Е. Некрасова «кеңестік кезең өнері мен мәдениетіндегі мифологиялық құрылым негіздерін» алға тартса [49], А. Леонтьев «шығармашылық саладағы адамның туындылары сананың көмегінсіз-ақ қалыптасуы мүмкін» деген керіғар пікірлерді зерттеу барысында ортаға салған [50].

Қазақ кескіндемесіндегі ең алғашқы мифтік көріністердің этносты тануымен айрықшаланғандығын атаған өнертанушы Р. Ергалиева «дәстүрлі сананың мифопоэтикалық, эпикалық қағидаттары кескіндеменің этнокодтарына еніп, «жаңа» өнер түрлерінің өмірін қабылдау мен түсіндіруге түзетулер енгізеді» деп тұжырымдаған [53].

Х. Труспекованың «Авангардные идеи XX века в живописи и актуальном искусстве Казахстана» атты ғылыми монографиясы біз сүйенетін маңызды зерттеу еңбектерінің бірі болып табылады. Себебі онда зерттеуімізге сай кескіндемешілер шығармашылығы, (Бапишевтің және басқа да бірқатар шеберлердің шығармашылығы) қазақ өнеріндегі образдарды көркемдік тұрғыдан пайымдау мен трансформациялау тәжірибесі уақыттың авангардтық идеяларының призмасы арқылы талданады [52].

Б. Барманкулованың «Пространство степи в пространстве искусства Казахстана» [51] және А.Юсупованың «Живопись Казахстана 1980-1990-х гг.: пути и поиски» [58] атты бейнелеу өнерін тарихи-мифологиялық қырынан зерттеген еңбектерінде дәстүрлі бейнелер мен сарындардың көрермен тарапынан қабылдану мәселелері қарастырылған. Ал өнертану кандидаты Д. Шарипованың еңбектерінде қазақ бейнелеу өнеріндегі мифологиялық және фольклорлы-мифологиялық сюжеттер мен мифологемалардың маңыздылығы сипатталған. Оның зерттеулері қазақ бейнелеу өнеріндегі осы тақырыптардың көріністерін жан-жақты талдауға негіз болды [54].

Мифологияның қазақ суретшілері шығармашылығынан қарастыру барысында Ә. Джадайбаевтың «Заманауи суретшілердің туындыларындағы жаңа форма жасауға деген ұмтылысын «жаңа мифология» деп атап қарастырады. Бұл жерде универсалды және жеке танымдық түсініктер бірегейлігі орын алады» деген тұжырымдамалары құнды [56].

Ә. Галымжанова («Свобода художественного творчества как феномен культуры») [67], Б. Байжігітов («Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері») [68], К. Оразқұлова («Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени философиялық талдау») [62] сынды өнертанушыларымыздың зерттеу жұмыстарында қазақ кескіндеме өнерінің қазіргі сипаты мен өзекті мәселелері, сондай-ақ архетиптік бейнелердің қалыптасу негіздері философиялық тұрғыдан жан-жақты талданған. Сонымен

бірге суретшілердің туындыларындағы мифологиялық бейнелердің негізгі мән мағынасын ашу барысында мифология және философия саласын зерттеген мамандардың еңбектері зерттеу көзіне қажетті дәйектер болып табылады. Олардың ішінде қазақ халқының мифологиялық сенімдерін, мифтік нанымдарын философиялық тұрғыда кеңінен талқылаған қазақ филологтары С. Қондыбай «Қазақ мифологиясы» [35], Ғ. Ақпанбек «Қазақтардың дүниетанымы» [37], Т. Еңсегенұлы «Түркі руна жазба поэзиясы мен философиясы» [38] атты еңбектерінде архетиптерге ерекше көңіл аудара отырып, олардың ерекшеліктерін жікке бөле қарастырған.

Қазақ кескіндеме өнеріндегі мифологиялық сана тақырыбын қарастыру барысында «образдық» шешімнің мәні мен маңыздылығын анықтау жөнінде жұмыстар жүргізілді. Дәстүрлі бейненің әдебиеттегі рөлі мен көркем бейнелеу өнердегі орнының маңыздылығын ашу жолында еңбек еткен көптеген өнер зерттеушілерінің ғылыми еңбектері зерттелді. Мәселен, Қ. Халықов адамның бейнелеу өнеріндегі бейнелік келбетінің мәнін айрықша ашып көрсетсе [69], А. Тойшанұлы мифологияның қоршаған ортаны игерудің құралы болатын танымдық қызметіне назар аударады [39]. Демек, мифологиялық бейнелердің мазмұны рәміздік мәнмен астаса келіп, ғаламды танып жіктеудің, таңбалық кодтық мифологемдер жүйесін түзуді жүзеге асырады, соңында бүкіл жаратылыс әлемін және оның түп иесін тануға апарады. Қазақ кескіндемешілері шығармашылығындағы мифологиялық сана кеңістігін зерделей отырып, олардың қазақ фольклорымен (С. Қасқабасов [36]), саяси әлеуметтік ортасымен, тарихи санамен тығыз байланыста екендігіне көз жеткіздік. Себебі, миф саяси әлеуметтік ортада құрылатындығы адамзат дамуының алғышарттарында қалыптасқан. Қазіргі заманғы әлеуметтік кеңістік те саяси миф феномені де айқындалған. Ол кескіндемелік тілде де айрықша көрініс табады. А. Рамазанова «саяси миф феноменін теориялық талдауда бір жағынан әлеуметтік психологиялық тұрғыдан сипаттаса, екінші жағынан оның әлеуметтік үдерістердің жүзеге асуына қызмет ететіндігін» [42] атап өтеді.

Ұлттық дүниетанымның мифологиялық, діни және философиялық негіздерінің сабақтастығын зерттегендердің бірі М. Орынбеков көне түркілік дүниетанымның дәуірлер түйісіндегі тұтастығы мен әлемді қабылдаудың негізгі ұстанымдарын айқындайды [45]. Диссертация тақырыбымызға байланысты А.Ержанова мен Б.Нұржановтың «Мәдениет, коммуникациялар, медиа» атты еңбегіндегі «Бірегейлік» ұғымына арналған жан-жақты талдаулардың ерекше маңыздылығын атап өтуіміз керек [46]. Ғалым Ф.Фукуяма бірегейлік мәселесін терең зерттеген, ал оның «Идентичность» атты жаңа кітабы [43] осы тақырыпты жан-жақты қарастырып, маңызды тұжырымдар ұсынған еңбек болып табылады. Бұл еңбекте бірегейлік ұғымы кешенді түрде талданып, мәдени-әлеуметтік үдерістер бірегейлік идеясымен байланыстырылып, мәнді ойлар ұсынылады. Ғалым Локк Дж. бірегейліктің санада қалыптасу ерекшеліктеріне мынадай тұжырымдама жасайды: «Тұлғаның бірегейлігін сана құрайды... Адамды өзі үшін бірдей ететін нәрсе – оның тұрақты санасы, сондықтан тұлғаның бірегейлігі тек осы сананың

болуына байланысты. Бұл сана бір ғана жеке субстанциямен байланысты болуы мүмкін немесе кезекпен келетін әртүрлі субстанцияларда жалғасуы мүмкін» [44, 388].

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы көркем кеңістік адамзат алдында тұрған өткір мәселелерді талдау алаңына айналды. «Өнер өзіне тән формада және алуан түрлі тәсілдерді қолдана отырып, қазіргі мәдениет үшін маңызды бірегейлену үдерістерін зерттеуге батылдықпен кіріседі» деп зерттеушілер бейнелеу өнеріндегі бірегейлік негіздеріне тұжырымдар жасаған [65, 23].

Зерттеу жұмысы барысында аталған ғылыми еңбектер мен өнертанушылардың пікірлерін сараптай келе, мифологиялық сана мен бірегейлік ұғымдарын тереңінен қарастыра алдық.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы төмендегі зерттеудің нәтижелерімен қамтамасыз етіледі:

1. Қазіргі гуманитарлық ғылымда мифологиялық сана ұғымы тек дәстүрлі қоғамның танымдық формасы ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейліктің маңызды репрезентативтік механизмі ретінде қарастырылды. XX ғасырдың соңы XXI ғасырдағы өнер «миф туралы рефлексия» дәуіріне жатқызылатындығы анықталды. Рефлексияның негізі ретінде сананың генетикалық кодтары, мәдени бейсаналық түрде суретшінің қалауынан тыс шығармашылықта көрініс табатындығы зерттелді. Әрбір деңгейде мифтік мазмұнның түс, форма, кеңістік пен құбылыс арқылы нышандық мағынаға ие болуы ұлттық көркем сананың тарихи сабақтастығын айғақтап, қазіргі кезеңдегі ұлттық кодты тану, архаикалық білімді пайымдау және көркемдік өзіндік сананы бекіту үдерістерінің теориялық-методологиялық негізін қалыптастырғаны зерттелді.
2. Суретшінің мифологиялық ойлау ширегі әлемдік кескіндеме өнерінен қарастырылып, салыстырмалы түрде қазақ бейнелеу өнеріндегі мифологиялық ойлаудың эволюциялық көріністеріне талдаулар жасалды. Зерттеу нәтижелері арқылы авангардтық өнер тұжырымдарындағы мифологиялық ойлаудың нөлдік бастамадан басталып жаңа мифологияның құрылуына негіз болғаны анықталды. Батыс және қазақ суретшілері шығармашылығындағы архаикалық, антикалық, кеңестік идеологиялық және тарихи архетиптердің синтезі көрсетілді. Мифологиялық концепциялар мен жаңа көркемдік формалардың диалогы, мозаикалық құрылымдардың қалыптасуына ықпал етіп, ұлттық бірегейлік пен жаһандық контексттің өзара байланысы ғылыми негізде дәлелденді.
3. 1980-2025 жылдар аралығындағы қазақ суретшілерінің мифологиялық ойлауында қалыптасқан образдық және символдық формаларды түсіндіру ерекшеліктері талданды, олардың архетиптік белгілері айқындалды.
4. Қазақ кескіндемешілері шығармашылығындағы мифологиялық сана көріністерінің жеткізілуінде фольклорлы-мифологиялық образдар (Жезтырнақ, Албасты, Үббе, Жалмауыз кемпір, Қорқыт т.б. (С.Смагулов, Ж.Әбіш т.б.), тарихи жанрдың

мифологизациялануы (архетиптендіру, мемлекеттік тапсырыстар бойынша жасалған тарихи жанрдағы туындылар (Жамхан А. Карымсақов т.б.)) көрініс табатындығы анықталды.

5. Қазақ заманауи өнерінің дамуындағы неомифологизмдердің ерекшеліктері талданды.
6. Қазақстан қалаларының қоғамдық кеңістіктерін реновациялау үдерістері тұжырымдары негізінде мурал кескіндемесіндегі неомифологиялық мотивтер зерттелді. Этникалық сананың кодтарын пайымдауда қазіргі заманғы суретшілердің негізгі ұстанымдары айқындалды.

Зерттеудің әдіснамасы және диссертацияда қолданылған әдістер:

Диссертацияның теориялық әдіснамалық негізі «мифологиялық сана» мен «ұлттық бірегейлікті» мәдениеттанулық, өнертанулық және семиотикалық әдістерді қамтитын пәнаралық тәсілдер арқылы кешенді зерттеулерге сүйенеді.

Таңдалған әдістер қазақ суретшілерінің шығармаларындағы мифологиялық құрылымдарды толық әрі жүйелі сипаттауға мүмкіндік береді. Олардың семиотикалық табиғаты (Э. Кассирер [12], Ю. Лотман [25], А. Лосев [10], К. Хюбнер теориялары [18]), архетиптік негіздері (К. Юнг теориясы [15]), тарихи жады ((Memory Studies) Морис Хальбвакс [70], Пьер Нора [71]) ұлттық дүниетаным, көркемдік трансформация және неомифологиялық бастаулар (Р. Барт [13], Дж. Кэмпбелл [30] теориялары) тұжырымдарында қарастырылады.

Зерттеудің әдістері:

Герменевтикалық әдіс көркем образдың тек формалық емес, мәдени мәнін, оның ұлттың тарихи жадымен байланысын ашуға жағдай жасайды.

Мифологиялық әдіс халықтың мәдениеті мен дәстүрлеріндегі мифтерді зерттеу арқылы мәдениеттің және қоғамның ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы халықтың дүниетанымын, құндылықтарын және олардың мәдени контекстіндегі рөлін анықтау мүмкіндігі қарастырылады.

Мәдени-философиялық әдіс мәдениеттің философиялық негіздерін зерттей отырып, адамның өміріндегі мәдени элементтердің рөлін талдайды. Мәдени нормалар мен құндылықтардың қоғамдағы маңызы мен ықпалына ден қоюды қамтамасыз етеді.

Типологиялық әдіс зерттелетін объектіні типтер мен санаттарға бөлу арқылы олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл зерттеу нәтижелерінің жүйеленуін және ұйымдастырылуын пәрменді түрде қамтамасыз етеді.

Герменевтикалық әдіс мәтіндер мен символдарды интерпретациялау арқылы олардың мәнін терең түсінуге бағытталған. Бұл әдіс контекстуалды мағыналардың ашылуына және мәдени кодтардың анықталуына ықпал етеді.

Memory Studies әдісі жадтың мәдениет және тарихтағы рөлін зерттейді, жеке және ұжымдық жадтың қалыптасу үрдістерін, сондай-ақ тарихи естеліктердің қоғамдағы әсерін талдауға мүмкіндік береді.

Семиотикалық әдіс белгілер мен символдардың мағынасын, функцияларын талдауға арналған. Кескіндемешілердің шығармаларында

қолданған символдық белгілер жүйесін (архетиптер, фольклорлық кодтар, тотемдік белгілер, сакралды таңбалар) мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Компаративистік зерттеу әдісі ұлттық өнердің әмбебап және локалдык сипаттарын жүйелі түсіндірудің тиімді құралы болып табылады.

Осы әдістердің барлығы ғылыми диссертацияның теориялық негіздемесін нығайтуға және зерттеудің нақты мақсаттарына жетуіне мүмкіндік береді. Зерттеу барысында әрбір әдіс өз мақсатына сәйкес тиімді қолданылып, жалпы зерттеу нәтижелерін толықтыруға көмектеседі.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Мифологиялық ойлау посткеңестік кеңістікте ұлттық жад пен тарихи бейсаналықты реконструкциялау үдерісінде маңызды репрезентативтік механизм әрі құрал ретінде ерекше рөл атқарады. Қазіргі мәдениетте миф өткенді тану мен интерпретациялаудың әмбебап коды ретінде көрініс табады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырда тарихпен және дәстүрлі мәдениетпен байланысын толық жоғалтқан бірнеше қазақ ұрпағының өнерін «миф рефлексиясы дәуіріне» жатқызуға болады. Рефлексияның негізі ретінде сананың генетикалық кодтары мен мәдени бейсаналық автордың еркінен тыс шығармашылықта көрініс береді. Олар кеңістік пен уақытты қабылдау жүйесінде, композицияның пластикалық шешімінде бейнеленеді.
2. Әрбір тарихи кезеңде дүниені түсінудің мифологиялық жүйесі әлеуметтік және мәдени тұжырымдармен ажырамас байланыста болды. Кеңестік дәуірдің соңында ресми идеология мифтері әлі де үстемдік еткен кезде қазақ суретшілерінің шығармашылығында дала мифологиясы мен символдық мәтіндердің қайта жаңғыруы байқалды. XX ғасырдың сексенінші жылдарының соңы ата-баба тамырларына және ұжымдық мифке жүгінуімен ерекшеленіп, ұлттық өзіндік сананың терең кодтарын іздеуге бетбұрыс белгісі болды, мәдениеттің архаикалық мұрасына қызығушылықты оятты. XX ғасырдың соңында классикалық қазақ мифтерін реконструкциялау үрдістері айқындала бастады.
3. Ұлттық бірегейлікті іздеу барысында қазіргі қазақ өнерінде суретшілердің композициялық құрылымдар мен бейнелеу әдістерінде әртүрлі нұсқаларда интерпретацияланатын базалық образдық қатар анықталады. Архаикалық кезеңнің мифологиялық ойлауы қазіргі суретшінің мифологиялық санасында рефлексияланады.
4. XX ғасырдың соңынан бастап тарихи және фольклорлық жанрлар қазақ кескіндемесінде ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру ізденістерінде жетекші орынға шықты. Тарихи кейіпкерлер мен эпикалық сюжеттерді суретшілердің қолдануы ұлттың рухани бірлігін қалыптастыруға бағытталған бейнелеу актісі ретінде бағаланады. Шығармаларда Жезтырнақ, Албасты, Үббе, Жалмауыз кемпір, Қорқыт және басқа да классикалық фольклорлық мифологиялық бейнелер интерпретацияланады (С. Смағұлов, Ж.Әбіш. және т.б.). Тарихи жанрда авторлардың ойды жеткізу мифологиялық жүйесі орындау тәсілінде өткен ғасырдың көркемдік тәжірибесіне (архетиптендіру, мемлекеттік

тапсырыс бойынша жасалған тарихи жанрдағы туындылар – А. Жамхан, Н.Қарымсақов және т.б.) айтарлықтай сүйенеді.

5. Неомифологемалар жаңа көркемдік тілді пайдалана отырып мәдени кодтарды реконструкциялау үдерісін бейнелейді. Олар архаикалық мифтер мен заманауи метафораларды біріктіріп, ұлттық мәдениеттің динамикалық әрі көпқабатты табиғатын көрсетеді. Жаңа мифологемалардың қалыптасу үрдісі байқалады.
6. Қазіргі мәдениетте миф өткенді тану мен интерпретациялаудың әмбебап коды ретінде көрініс табады. Ол ұлттың тарихи, әлеуметтік және менталдық тәжірибесін символдық тұрғыда қайта өңдеуге мүмкіндік береді. Қалалық ортаны эстетикалық жаңарту және реновациялау бағдарламаларының арқасында суретшілер ұлттық мұраны кең көрермен аудиториясына насихаттау мүмкіндігіне ие болды. Қалалық кеңістіктегі ең үздік муралдық кескіндеме үлгілері өткен мен бүгінгі мәдени тәжірибе арасында диалог орнатады.

Зерттеудің ғылыми-теориялық және практикалық маңызы

Диссертацияда алғаш рет суретшінің мифологиялық санасы феномені дәстүрлі этникалық мәдени кодтарды пайымдау тұрғысынан қарастырылып, ол замандастардың көзқарасында жаңа дүниетанымдық картинаны қалыптастыруға ықпал ететіні айқындалды. Алғаш рет қазіргі қазақ кескіндемесінде фольклорлық және тарихи жанрлардың бейнелік қатарын интерпретациялаудың кешенді жүйеленуі мен классификациясы жүргізілді. Екі ғасыр тоғысында көрініс берген неомифологемалар алғаш рет зерттелді.

Зерттеудің негізгі тұжырымдары мен қорытындылары өнертану, мәдениет тарихы салаларындағы басқа ғылыми ізденістерде пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ олар білім беру жүйесінде өнер тарихы мен өнер теориясы сияқты арнайы пәндерді жоғары оқу орындарында оқыту барысында қолдануға болады. Бұдан бөлек, бұл зерттеу қазіргі қазақ бейнелеу өнерін зерделейтін мамандар үшін қосымша ақпарат көзі болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрермендердің танымын кеңейтіп, білімін байытуға да қызмет етеді.

Ғылыми нәтижелердің дәлелділігі мен негізділігі:

Зерттеу материалдарындағы барлық тұжырымдар өнер теориясы мен тарихы, философия және мәдениеттану еңбектеріне, қазақ кескіндемесі мен мәдениетінің тарихына қатысты еңбектерге, сондай-ақ қазіргі уақыттағы мифологиялық сана мен ұлттық бірегейлік концепцияларының орнын зерделеуге негізделген кең ауқымды теориялық базаға сүйенеді.

Практикалық бөлігі қазақ кескіндемешілерінің шығармашылығын зерттеу бойынша жеке тәжірибеге, Қазақстан тарихын зерделеуге және жекелеген шеберлердің шығармашылығына қатысты анықтамалық деректерді іздеуге сүйенеді.

Зерттеу базасы: Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Өнертану» факультеті

Зерттеу жұмыстың сыннан өтуі мен сарапталуы. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі, Білім және

ғылым саласындағы бақылау комитетінің ұсынған мерзімді басылымдары мен жинақтарында жарияланып шықты.

1. Karabalaeva B.R. National manifestations in the work of professional Kazakh artists (1980-2000). ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Баяндамалары, №3, 2019. 231-235 бб. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1483.98>
2. Karabalaeva B.R., Mythological origins in the art of Kazakh painting (on the basis of A. Sydykhanov`s creativity). ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Хабарлары, №3, 2019. 203-210 бб. <https://doi.org/10.32014.2019.2224-5294.86>
3. Karabalaeva B.R., Pelse S., Seitakhmetova N.L. Modernization processes in the modern fine art. Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы, 387, № 5, 2020. 281-287бб. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.170>
4. Қарабалаева Б. Бүгінгі таңдағы қазақ кескіндеме өнері // I Международное книжное издание стран Содружества Независимых Государств «ЛУЧШИЙ МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ -2020» Нур-султан, Казахстан. 13-17 марта 2020. 120-128 бет
5. Қарабалаева Б. Қазақ кескіндемесінің мифологиялық сана кеңістігіндегі фольклор мен тарих // «Әбіров әлемі» жобасы аясында ұйымдастырылған «КӨПМӘДЕНИЕТТІ ҚОҒАМДАҒЫ ӨНЕРТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҒАШЫЛДЫҚ» атты I Халықаралық ғылыми-практикалық online-конференция МАТЕРИАЛДАРЫ 10–11 желтоқсан 2020. Алматы қаласы 175-180 бет
6. Balnur Karabalayeva, Khalima Truspekova, Olga Baturina, Leila Kenzhebeyeva, Zukhra Ydyrys. (2024). Neomythology in the Developing Trends of Modern Kazakh Painting. EVOLUTIONARY STUDIES IN IMAGINATIVE CULTURE, 1486–1496. <https://doi.org/10.70082/esiculture.vi.1414>
7. Balnur R. Karabalaeyva. Classification of mythological and archetypal images in Kazakh art of painting. Opción, Año 36, Regular No.91 (2020): 1457- 1472 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385
8. Ыдырыс З.А., Аксакалова Ж.А., Карабалаева Б.Р. Жұмақын Қайрамбаевтың бүгінгі қазақ кескіндемесіндегі «IZDERI». «Keruen» scientific journal No1, 82 vol, 2024. 318-336 бет. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-25>
9. Balnur Karabalaeva, Bayan Kadirbek, Yuliya Fend, Aiman Assylbekova. Public Space Renovation: City of Aktau. Project Baikal. № 85 (2025) 2025-10-13. <https://doi.org/10.51461/issn.2309-3072/85.2611>

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясы» кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде талқыланып қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, алты тараушадан және қорытындыдан, пайдаланған дерек тізімі мен қосымшалардан құралады.

Кіріспе бөлімінде зерттеудің өзектілігі мен жаңалығы, мақсаттары мен

міндеттері, теориялық негізі, әдістері, сондай-ақ ғылыми-теориялық және практикалық маңызы, қорғауға ұсынылатын тұжырымдар айқындалады.

Бірінші тарау «Бірлік және мифологиялық сана ұғымдарын талдаудың теориялық және әдіснамалық негіздері» екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімде қазіргі гуманитарлық білімдегі «мифологиялық сана» ұғымы ашылады. Мифтің посткеңестік кеңістікте ұлттық жад пен тарихи бейсаналықты реконструкциялау үдерісінде ұлттық бірегейліктің репрезентативтік механизмі ретіндегі функциясы қарастырылады. Осы тұжырымдарда мифологиялық сананың генетикалық кодтары мен мәдени бейсаналықтың шығармашылықтағы көріністері зерттеледі.

Екінші бөлімде суретшілер шығармашылығындағы мифологиялық ойлаудың ерекшеліктері қарастырылады. Әр дәуірдегі дүниені мифологиялық тұрғыдан түсінудің әлеуметтік және мәдени тұжырымдары суретшілер туындыларының мысалдарында талданады. Мифологиялық сана мен бейнелеу өнерінің арасындағы байланыс, сондай-ақ оның композициялық құрылым мен бейнелеу әдістеріне ықпалы сарапталады.

Екінші тарау «Қазақ кескіндемесіндегі мифологиялық ойлаудың аспектілері» екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімде 1980–2025 жылдар аралығындағы қазақ кескіндемесінде мифологиялық сананың парадигмалары зерттеледі. Қазақ суретшілерінің шығармаларындағы мифологиялық идеялардың архетиптік классификациясы (Ұмай, Көкбөрі, Тәңірі) және мифологиялық сюжеттердің формалары, сондай-ақ уақыт ағымындағы формаларды трактовкалаудағы өзгерістер айқындалады. Мифологиялық классификация жүйесі мынадай аспектілерге негізделеді: символдау, таңбалау, ертегілік және мифтік сюжеттер, сондай-ақ символдық абстрактілі форма.

Екінші бөлімде ұлттық бірегейлікті іздеуде тарихи және фольклорлық жанрлардың рөлі (XX ғасырдың екінші жартысының басы) талданады. Тарихи кейіпкерлер мен эпикалық сюжеттерді суретшілердің қолдануы ұлттық мәдениеттің тұтастығы мен бірлігін қалыптастыру тәсілі ретінде бағаланады. Шығармаларда фольклорлық бейнелер мен тарихи жанр аясында фольклорлық-мифологиялық образдар (Жезтырнақ, Албасты, Үббе, Жалмауыз кемпір, Қорқыт және т.б. – С. Смағұлов, Жаннет А. және т.б.) және тарихи жанрдың мифологизациясы (архетипизация, мемлекеттік тапсырыс бойынша жасалған тарихи жанрдағы туындылар – Жамхан А., Н. Қарымсақов және т.б.) ұсынылады.

Үшінші тарау «Посткеңестік қазақ кескіндемесіндегі мифологиялық сананың трансформациясы» екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімде қазақ бейнелеу өнеріндегі неомифологемаларда көрініс тапқан уақыттың жаңа нарративтері зерттеледі. Неомифологемалар тарихи және мәдени кодтарды архаикалық мифтер мен заманауи метафораларды ұштастыра отырып, ерекше көркемдік пайымдау құрылымы арқылы қайта өңдеуді көрсетеді. Бұл ұлттық мәдениеттің динамикалық әрі көпқабатты табиғатын бейнелейді. Зерттеу барысында Ә. Бапанов пен А. Ақанаев шығармаларындағы концептуалдық аспектілер айқындалады. Жаңа мифтер

global парадигмаларға, гиперболалық әдістерге және бриколаждық негіздерге сүйене отырып қалыптасады. Болат Тұрғынбай шығармашылығында цифрлық символика сандық кодтаудың негіздерін көрсетеді. Алмас Нұрғожаев еңбектерінде жаңа символдар мен әлеуметтік тақырыптарға назар аударылады, ал Нәлли Бубе мен Георгий Макаров туындылары жаңа мифологиялық ізденістерге жол ашады. Мифологияның қазіргі заманғы ұжымдық бірлікті түсіндіру көзіне айналуы қарастырылады. Сондай-ақ жаңа мифтердің қалыптасуында саяси сыншыл көзқарастардың (Б. Әсемқұл, О. Кабөке) қолданылуы талқыланады.

Екінші бөлімде қазіргі қалалық ортадағы муралдардың функциясы талданады. Олар сұрқай ортаға қарсы күрестің тиімді құралы әрі суретшінің кең көрермен аудиториясымен диалог жүргізу тәсілі ретінде қарастырылады. Суретшілердің еңбектерінде дәуірдің түрлі мәселелері бейнеленгенімен, көбіне дәстүрлі ұлттық және тарихи мотивтер, әсіресе мифологиялық сюжеттер жиі кездеседі. Әрбір композицияны суретшінің авторлық мифологизациясы ретінде қарастыруға болады, өйткені ол әдетте біздің заманауи болмысымыздың «жаратылу» тарихын уақыт тоғысында қайта құрастырады. Зерттеу тақырыбына сәйкес архитектуралық кеңістікте муралдық кескіндемесін ұсынған қазақ суретшілерінің (Мұхитұлы Ақанаев, Б. Әсемқұл) шығармашылығын талдау арқылы қоғамдық ортада бірлік негіздерін қалыптастырудың тиімді әдістері анықталады.

Қорытынды бөлімде жүргізілген зерттеудің тұжырымдары мен нәтижелері ұсынылады.

Диссертация көлемі – 140 бет. Пайдаланылған дереккөздер тізімі – 138 атаудан тұрады